

ks. Roman Bogusław Sieroń

 <https://orcid.org/0000-0001-5536-2250>

Instytut Teologiczny im. bł. Wincentego Kadłubka w Sandomierzu

Paweł z Tarsu jako prekursor chrześcijańskiej pedagogiki pracy

 <https://doi.org/10.15633/9788374389792.04>

Św. Paweł lub Szaweł z Tarsu, by użyć jego oryginalnego żydowskiego imienia, jest najbardziej wpływową i najlepiej znaną postacią Nowego Testamentu obok Jezusa Chrystusa¹. Apostoł Narodów napisał co najmniej siedem autentycznych listów zwanych protopawłowymi (do Rzymian, 1 i 2 do Koryntian, do Galatów, Filipian, Filemona, 1 do Tesaloniczan), a jego uczniowie i naśladowcy stworzyli sześć innych pism zwanych deuteropawłowymi (2 do Tesaloniczan, 1 i 2 do Tymoteusza, do Tytusa, Efezjan, Kolosan)².

- 1 Interesujące, współczesne *summaria* dotyczące postaci św. Pawła Apostoła przedstawiają przykładowo: G. Vermes, *Kto był kim w czasach Jezusa*, tłum. K. Bażyńska-Chojnacka, P. Chojnacki, Warszawa 2006, s. 187–194; F. F. Bruce, *Paweł w Dziejach i Listach*, w: *Słownik teologii św. Pawła*, red. G. F. Hawthorne, R. P. Martin, D. G. Reid, tłum. L. Canghellaris i in., Warszawa 2010, s. 575–588; P. C. Bosak, *Święty Paweł i jego świat. Leksykon*, Kraków 2019, s. 15–112, 623.
- 2 Aktualny, z ostatnich dwóch dekad, stan badań dotyczący szeroko rozumianej tematyki *Corpus Paulinum* prezentują najnowsze monografie specjalistyczne dotyczące postaci św. Pawła Apostoła, przykładowo: J. Gnilka, *Paweł z Tarsu*, tłum. W. Szymona, Kraków 2001; P. Dreyfus, *Święty Paweł. Reporter na tropach apostoła*, tłum. M. Wojciechowski, Częstochowa 2003; J. Guillet, *Święty Paweł Apostoł Narodów*, tłum. P. Rak, Kraków 2003; W. Rakocy, *Paweł Apostoł. Chronologia życia i pism*, Częstochowa 2003; H. Langkammer, *Apostoł Paweł. Od nawrócenia aż po Rzym*, Jak rozumieć Pismo Święte 12, Lublin 2005; J. Murphy-O'Connor, *Paolo*, Cinisello Balsamo 2007; W. Rakocy, *Rozmowy z Pawłem z Tarsu. O Bogu i człowieku*, Częstochowa 2010; W. Chrostowski, *Między Synagogą a Kościołem. Dzieje św. Pawła*,

Problematykę autorstwa przypisywanemu w historii Pawłowi Listu do Hebrajczyków trzeba potraktować oddzielnie³.

Jak przypomina wybitny, współczesny znawca Biblii kardynał Gianfranco Ravasi, *Corpus* trzynastu Listów noszących imię apostoła Pawła liczy 2003 wersety spośród 5621 ich ogólnej liczby w całym Nowym Testamencie. Mamy więc do czynienia z bardzo ważnym w Biblii zbiorem pism, lecz nade wszystko są to stronicie charakteryzujące się wielką oryginalnością, o kapitalnym znaczeniu dla myśli chrześcijańskiej. Dzieła *Corpus Paulinum* są potężnym dziełem „inkulturacji” orędzia i samej osoby Chrystusa we współczesne uniwersalne wówczas kultury. Ta inkulturacja doszła do skutku nie tylko przez użycie języka greckiego, ale również przez jego przepracowanie i ukształtowanie według nowych potrzeb wiary chrześcijańskiej⁴.

Z powyższych racji śmiało można bronić tezy, iż postać św. Pawła Apostoła, jak i jego myśl ujęta w *Corpus Paulinum* ma okazały wpływ na teologię chrześcijańską. Jest również pierwszorzędym źródłem dla pedagogiki chrześcijańskiej⁵.

Nowy Testament – w opinii z kolei nestora polskiej teologii biblijnej ks. Józefa Kudasiewicza – jeszcze mocniej podkreśla walor formacyjny i uświęcający Pisma Świętego. Ten walor ma więc pierwszorzędne znaczenie wychowawcze. Wartość formująca Biblii ma dla autorów Nowego Testamentu podwójne źródło: jest ono prawdziwym słowem Bożym, napełnionym Duchem Świętym (J 6, 63) oraz jest „natchnione przez Boga” (2 Tm 3, 16). Nowy Testament, podobnie jak Stary, dla wyrażenia pełnej treści słowa Bożego, jego dynamiki i mocy życiowej, używa różnych porównań. Jest ono przedstawione jako podstawowy środek do życia: „Nie samym chle-

Kraków 2015 (ostatnia monografia zasługuje na szczególną uwagę). Autor artykułu przytacza w swej pracy 20 biografii poświęconych św. Pawłowi w języku włoskim i angielskim z przełomu XX i XXI w., zob. R. B. Sieroń, *Model wychowania chrześcijańskiego według świętego Pawła Apostoła*, wyd. II, Stalowa Wola 2008, s. 43–45.

- 3 Zob. choćby A. Tronina, *Do Hebrajczyków. Słowo zachęty na dni ostatnie*, Częstochowa 1998, s. 7–9; R. Bogacz, *Dzieło zbawienia w ludzkiej krwi Jezusa według Listu do Hebrajczyków*, Kraków 2007, s. 11–17.
- 4 G. Ravasi, *Biblia we fragmentach. 200 bram do Starego i Nowego Testamentu*, tłum. K. Stopa, Kielce 2017, s. 263.
- 5 R. B. Sieroń, *Model wychowania chrześcijańskiego według świętego Pawła Apostoła*, dz. cyt., s. 133n.

bem żyje człowiek, lecz każdym słowem, które pochodzi z ust Bożych” (Mt 4, 4; Pwt 8, 3). Słowo jest ziarnem wsianym w ludzkie serce: rośnie i wydaje wielokrotny owoc (Mk 4, 14. 20). Św. Paweł porówna słowo Boże do zbroi obronnej – hełmu zbawienia i do miecza Ducha (Ef 6, 17); do zwycięskiego zawodnika: „Słowo Boże nie uległo skrępowaniu” (2 Tm 2, 9); a w pożegnalnej mowie do Efezjan przypomni im budującą moc słowa (Dz 20, 32). Św. Piotr widzi w słowie Bożym twórczą zasadę życia: „Jesteście bowiem ponownie do życia powołani... dzięki słowu Boga, które jest żywe i trwa” (1 P 1, 23). Najlepiej jednak wartości duszpasterskie i wychowawcze Biblii przestawił biblijny Autor w Liście do Tymoteusza, nazywając Pismo Święte „mądrością wiodącą ku zbawieniu” (2 Tm 3, 14). Mądrość jest tu pojęta w sposób praktyczny: oznacza sprawiedliwość sądu i prawość woli w postępowaniu moralnym. Taka jest właśnie mądrość, jaką daje Biblia: nie tylko teoretyczna, lecz i praktyczna, wpływa na życie i wychowuje do zbawienia. Dlatego właśnie winno się czytać i medytować Biblię. Apostoł zwraca się do Tymoteusza jako pasterza zobowiązanego do strzeżenia trzody przed niebezpieczeństwami, które jej grożą. W pracy tej winno go wspierać Pismo Święte: tak w obronie wiary, jak i w jej wykładzie. Św. Paweł był świadomy, że duchowa formacja pasterza jest czymś koniecznym, aby dobrze zarządzać wspólnotami Kościoła. Dlatego właśnie w swoich Listach bardzo często łączy rady duszpasterskie z radami duchowymi. Tutaj przypomina Tymoteuszowi, że tylko wtedy pomoże innym w ich formacji duchowej, gdy wprzód sam w oparciu o Biblię uformuje w sobie (wymiar pedagogiczny) pełnego człowieka Bożego. Bardzo wyraźnie podkreśla Apostoł (2 Tm 3, 16) wielkie korzyści płynące dla Tymoteusza i dla jego wiernych z lektury i medytacji Pisma Świętego. „Wszelkie Pismo od Boga natchnione (jest) i pożyteczne do nauczania”. Sam Apostoł dał przykład tego dydaktycznego wykorzystania Pisma w swoich katechezach i listach, w których pouczenia brane są właśnie stamtąd (Dz 17, 2; Ga 3, 6–4, 31; 1 Kor 9, 9–17; Rz 4). Pismo następnie pożyteczne jest „do przekonywania”, tj. do skutecznej argumentacji wobec innych o prawdzie, jak również do zbijania błędów. Biblia pożyteczna jest „do poprawiania”, to znaczy do sprowadzania błądzących i grzeszników do czystości wiary i prawości moralnej. Wreszcie Biblia pomaga „do kształcenia w sprawiedliwości”, to jest do stopniowego

postępu według norm zdrowej pedagogii w życiu moralnym, aż do osiągnięcia pełnej doskonałości ewangelicznej. Co więcej, wychowanie (*paideia*) biblijne nie zmierza tylko do kształcenia inteligencji, lecz działa na całego człowieka, zmieniając go wewnątrz (Ga 4, 19). Św. Tomasz z Akwinu w komentarzu do tego tekstu zwraca uwagę na poczworną użyteczność Pisma: naucza prawdy i zbija błędy, odwraca od zła i prowadzi do dobra⁶.

Pismo Święte jest jednocześnie jednym ze źródeł – pierwszorzędnym obok Tradycji – katolickiej nauki społecznej (nauki społecznej Kościoła – dawniej nazywanej socjologią chrześcijańską)⁷. Zaś problematyka pracy – będąca obszarem badawczym w naszym przedłożeniu – należy do bardzo istotnych dla katolickiej nauki społecznej.

Nauki o wychowaniu posługują się antropologicznym pojęciem pracy. Specjalistyczny *Słownik pedagogiki pracy* definiuje pracę jako celową „działalność człowieka polegającą na przekształceniu dóbr przyrody i przystosowaniu ich do zaspokajania potrzeb ludzkich”⁸. Pedagogiczne aspekty pracy zawiera choćby definicja przytoczona w jednym ze współczesnych źródeł pedagogiki społecznej: „Pracą należałoby określić wszelką celową działalność człowieka odbywającą się w ścisłym związku z oddziaływaniem czynnika środowiska zewnętrznego prowadzącą do zaspokojenia dowolnych potrzeb ludzkich i wytworzenia dóbr materialnych i duchowych, zapewniających określoną pozycję społeczną i ekonomiczną”⁹. Znany polski familiolog i socjolog wychowania Franciszek Adamski wymienia trzy elementy składające się na treść i zakres pojęcia praca. „To świadome działanie mające na celu zaspokajanie potrzeb poprzez tworzenie dóbr; podejmowany przez pracującego trud, ciężar towarzyszący wysiłkowi fizycznemu względnie umysłowemu pracującego człowieka oraz nieodłącznie związany z pracą rozwój fizyczny, psychiczny, duchowy, moralny pracującego podmiotu”¹⁰. Natomiast św. Jan Paweł II w encyklice o pracy *Laborem exercens* (1981) określa pracę jako „każdą działalność, jaką człowiek spełnia bez względu na jej charakter i okolicz-

6 J. Kudasiewicz, *Modlitwa Biblii. Wprowadzenie w lectio divina*, Kielce 2000, s. 10–12.

7 T. Borutka, *Propedeutyka katolickiej nauki społecznej*, w: T. Borutka, J. Mazur, A. Zwoliński, *Katolicka nauka społeczna*, Częstochowa 1999, s. 12 i 15.

8 P. Mazur, *Podstawy pedagogiki pastoralnej*, Kraków 2011, s. 274.

9 T. W. Nowacki, *Praca ludzka. Analiza pojęcia*, Radom 2008, s. 74.

10 Tamże, s. 75.

ności, to znaczy każdą działalność człowieka, którą za pracę uznać można i uznać należy pośród całego bogactwa czynności, do jakich jest zdolny i dysponowany poprzez samą swoją naturę, poprzez samo człowieczeństwo”¹¹.

Problematyka pracy – co uwypukla najnowszy z 2019 roku dokument Papieskiej Komisji Biblijnej „*Czym jest człowiek?*” (*Ps 8, 5*) – prawdziwa *Magna Charta* współczesnej antropologii biblijnej – znajduje istotne miejsce w myśli biblijnej. Sam dokument, oddający najnowszy stan badań z dziedziny teologii biblijnej, poświęca problematyce pracy numery od 103 do 138. Ostatnie dwa numery: 137 i 138 zatytułowane są znacząco: *Praca apostolska Pawła*¹².

W dziełach Pawłowych – jego autorstwa lub też jego uczniów – pojawiają się treści związane z tematyką pracy, nie tylko w ujęciu teologiczno-biblijnym, ale również pedagogicznym (antropologicznym). Jednym z najnowszych osiągnięć interdyscyplinarnego styku nauk teologicznych (biblistyki) i nauk społecznych dotyczących osoby św. Pawła Apostoła jest zaproponowane przez Stephena C. Bartona w *Słowniku teologii św. Pawła* „podejście do Pawła z perspektywy nauk społecznych”¹³. Według Bartona w interpretacji nauczania Pawła ważną rolę odrywają wymiary: psychologiczny, socjologiczny i antropologiczny. Listy św. Pawła, bardziej niż jakiegokolwiek inne teksty Nowego Testamentu, dają nam wyjątkowy wgląd w postać Apostoła jako człowieka i jego złożoną osobowość, którą Listy ukazują nam z pierwszej ręki, odmiennie niż ma to miejsce w przypadku Ewangelii i Jezusa. Zasadne i naturalne jest rozważenie, czy sięgnięcie po perspektywę psychologiczną i psychoanalityczną może pogłębić nasze zrozumienie, jakim człowiekiem był Paweł, jaki charakter miało jego doświadczanie powołania lub nawrócenia, w jaki sposób postępował jako przywódca, jakich instrukcji udzielał innym i w jaki sposób to robił. Paweł był również głęboko zaangażowany w ówczesne życie społeczne, kierował swoje Listy do grup – gmin wierzących, więc nie można rozpatrywać jego nauczania tylko w kategoriach indywidualnych.

11 E. Myczka, *W sprawie definicji pracy, w: Laborem exercens. Powołany do pracy*, red. J. Krucina, Wrocław 1983, s. 326–329.

12 „*Czym jest człowiek?*” (*Ps 8, 5*). *Zarys antropologii biblijnej*, dokument Papieskiej Komisji Biblijnej, tłum. H. Witczyk, Lublin 2020.

13 S. C. Barton, hasło: *społeczne nauki (podejścia do Pawła z perspektywy nauk społecznych)*, w: *Słownik teologii św. Pawła*, red. G. F. Hawthorne, R. P. Martin, D. G. Reid, Warszawa 2010, s. 749–757.

Celem badawczym niniejszego artykułu będzie zweryfikowanie hipotezy, iż św. Paweł Apostoł w swoich Listach – znaczącej części Nowego Testamentu podejmuje problematykę pracy w kontekstach antropologicznych, a zwłaszcza pedagogicznych i teologicznych. Czy można nazwać św. Pawła – pierwszego teologa chrześcijańskiego także inicjatorem chrześcijańskiej pedagogiki pracy?

Terminologia pracy w Biblii

Znaczenie słowa praca, czyli semantyka pracy w Biblii rozgrywa się na obszarze oryginalnych języków biblijnych¹⁴. Wiodącym terminem oznaczającym pracę w Biblii hebrajskiej¹⁵ jest czasownik *abad* (119 razy), czyli w tłumaczeniu na język polski „pracować, wykonywać, służyć”¹⁶ (ang. *to work*, włos. *lavorare, servire*). Jego derywaty to rzeczowniki *ebed – abadim* – „pracownik, sługa, niewolnik, urzędnik, funkcjonariusz” oraz *abodah* – „praca, służba”. Innego hebrajskiego czasownika *bara* (Rdz 1, 1) używa się tylko na określenie tworzenia, stwarzania przez Boga (ang. *to create*, włos. *creare*). Ten akt stwórczy Boga znajduje się na początku wszelkiego czynu i jest warunkiem wszelkiego działania¹⁷.

W biblijnej grece – języku własnym *Corpus Paulinum* – czasownik „pracować” i jego derywaty oddany jest przez formy: *poieo* – „pracować” – 565 razy w Nowym Testamencie; *ergadzomai* – „pracować” 41 razy; *kopiao* – „pracować ciężko” – 22. Ich derywaty to rzeczowniki oznaczające pracę: *ergon* – 169; *kopos* – 18; *ponos* – 4 oraz wykonawców pracy: *ergates* – 16; *leiturgos* – 5 oraz pracujący w domu *oikourgos* – 1¹⁸.

14 Są nimi dla Starego Testamentu hebrajski i aramejski, a dla Nowego Testamentu – a w nim dla Listów św. Pawła Apostoła – grecki.

15 P. Reymond, *Dizionario di ebraico e aramaico biblici*, Roma 1995, s. 289.

16 P. Briks, *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, Warszawa 2000, s. 249.

17 R. B. Sieroń, *Wartość pracy w Biblii*, w: *Wychowanie ku wartościom*, Sandomierz 2006, s. 113–114.

18 Statystykę nowotestamentalną interesujących nas terminów przedstawia wyczerpująco R. Morgenthaler, *Statistik des Neutestamentlichen Wortschatzes*, Zurich 1992,

Problematyka pracy w życiu i nauczaniu św. Pawła Apostoła

„Praca w Biblii jest czymś tak normalnym, iż nie zostało sformułowane na jej temat żadne szczególne przykazanie ani w obowiązkach przymierza, ani w nakazach Dekalogu. Biblia nie zawiera też pryncypialnych sformułowań co do wartości i znaczenia pracy. Jest to milczenie zrozumiałe: praca jest prawem ludzkiego życia (Pwt 5, 13); obowiązek pracy pochodzi od Boga, dzięki faktowi, że cały nasz byt pochodzi od Niego. Inaczej mówiąc, Bóg chce naszej pracy, ponieważ należy ona do samego życia i egzystencji ludzkiej”¹⁹. W Biblii, podobnie jak w życiu człowieka, „codzienna praca, zamiast być przeszkodą w życiu chrześcijańskim, jest jego niezbędnym składnikiem”²⁰. Św. Paweł Apostoł w swoich Listach przedstawia pierwszy zarys chrześcijańskiej etyki życia społeczno-gospodarczego²¹. Zawiera także w swoim nauczaniu wstępny program chrześcijańskiego wychowania do pracy – nowotestamentalnej pedagogiki pracy²².

Problematyka pracy w Nowym Testamencie jest podkreślona przede wszystkim w osobie Jezusa Chrystusa – syna cieśli (Mk 6, 3; Mt 13, 55)²³ oraz św. Pawła z Tarsu, który pracuje własnymi rękami (Dz 18, 3; Dz 20, 34–35) i chlubi się pracą (1 Kor 4, 12; 9, 1–18; 2 Kor 6, 5; 11, 23, 27; 1 Tes 2, 9; 2 Tes 3, 8).

Oprócz *Corpus Paulinum* o pracy Pawła wielokrotnie wspominają Dzieje Apostolskie. W mowie pożegnalnej wygłoszonej w Milecie przed starszymi Efezu Paweł oświadcza: „Nie pożądałem srebra ani złota, ani szaty

s. 100, 114, 116, 124, 133, 134; C. Rusconi, *Vocabolario del greco del Nuovo Testamento*, Bologna 1997, s. 142, 199, 209, 241, 280, 282.

- 19 M. Filipiak, *Praca w Biblii – podstawowy wymiar bytowania człowieka na ziemi*, w: *Jan Paweł II, Laborem exercens. Tekst i komentarz*, red. J. Gałkowski, Lublin 1986, s. 113; zob. tenże, *Biblijne podstawy teologii pracy*, „Życie i Myśl” 1976 nr 6, s. 30; P. Mazur, *Chrześcijański etos pracy ludzkiej*, w: *Praca człowieka jako kategoria współczesnej pedagogiki*, red. W. Furmanek, Rzeszów–Warszawa 2007, s. 72–80.
- 20 A. Richardson, *The Biblical Doctrine of Work*, London 1952, s. 36.
- 21 S. C. Mott, hasło: *etyka*: w: *Słownik teologii św. Pawła*, dz. cyt., s. 216–222.
- 22 Szerzej autor podejmuje tę tematykę w swej pracy: *Model wychowania chrześcijańskiego według św. Pawła Apostoła*, dz. cyt., s. 211n.
- 23 Więcej w specjalistycznej pracy H. Langkammera, *Życie człowieka w świetle Biblii. Antropologia biblijna Starego i Nowego Testamentu*, Rzeszów 2004, s. 135–138.

niczyjej. Sami wiecie, że te ręce zarabiały na potrzeby moje i moich towarzyszy” (Dz 20, 33–34). Dzieje Apostolskie 18, 2–3 ukazują Pawła przy pracy w warsztacie Pryscylli i Akwili, Żydów pochodzących z Pontu, wygnanych z Rzymu mocą edyktu cesarza Klaudiusza, którzy osiedlili się w Koryncie. Zajęli się szyciem namiotów, „ponieważ Paweł znał to samo rzemiosło, zamieszkał u nich i pracował” (Dz 18, 2–3).

Niektórzy autorzy zakładają, że nie chodziło tu o „zawód” w dzisiejszym rozumieniu tego słowa. „Była to praca okolicznościowa, chodziło prawdopodobnie o przygotowywanie namiotów dla widzów igrzysk na cześć Neptuna, organizowanych co lata w Koryncie. Paweł może uczestniczyć w tej pracy, ponieważ z racji swego pochodzenia należy do społeczności rzemieślników i handlarzy tekstyliów i posiadał podstawy rzemiosła”²⁴.

Paweł zajmował się wytwarzaniem namiotów (*esan... skenepoioi te technē*). Grecki termin *skenepoios* znaczy dosłownie „wytwórca namiotów” lub „kaletnik” (rzemieślnik wykonujący galanterię skórzaną).

Paweł mógł zostać zawodowym duchownym, ale zrezygnował z tego (1 Kor 9, 3–18; 2 Tes 3, 7–9). Z późnych źródeł żydowskich wiemy, że od rabinów oczekiwano, iż będą utrzymywać się z jakiejś formy pracy fizycznej²⁵. Zakłada się więc, że Paweł nauczył się wyrabiania namiotów, gdy kształcił się, aby zostać rabinem.

Praca wykonywana przez niego była ciężka i żmudna. Paweł wspomina „pracę i trud [...] dniem i nocą” i „utrudzenie pracą rąk własnych” (*ergadzomenoi ton kopon kai ton mochthon* Tes 2, 9). W tekstach, w których Apostoł wymienia trudy posługi apostolskiej, słowa „o pracy” pełnią kluczową rolę. Porównując siebie z wiernymi w Koryncie, Paweł pisze: „My niemocni, wy mocni; wy doznajecie szacunku, a my wzgardy. Aż do tej chwili łakniemy i cierpimy pragnienie, brak nam odzieży, jesteśmy policzkowani i skazani na tułaczkę, i utrudzeni pracą rąk własnych” (*kopiomen ergadzomenoi* 1 Kor 4, 10–12; por. 2 Kor 11, 27). Co znaczące – podkreśla w swym specjalistycznym komentarzu P. W. Barnett – Paweł łączy swoją pracę z posługą. Chrześcijanom w Tesalonice przypomina: „Pracowaliśmy dniem i nocą

24 M. Quesnel, P. Gruson (red.), *Biblia i jej kultura. Jezus i Nowy Testament*, Ząbki 2008, s. 177.

25 P. W. Barnett, hasło: *namiotów (wyrób)*, w: *Słownik teologii św. Pawła*, dz. cyt., s. 514.

[...] wśród was głosiliśmy Ewangelię Bożą” (1 Tes 2, 9). To prawdopodobnie znaczy, że Paweł rozmawiał z tymi ludźmi podczas pracy, a także, niemal na pewno, w niektóre dni, albo przez część dnia, odkładał na bok fartuch i narzędzia i głosił Ewangelię (Dz 19, 9–11). Jego styl życia charakteryzował się zarówno pracą, jak i głoszeniem²⁶.

Wspomniany badacz Barnett wskazuje trzy powody, dla których Paweł pracował na własne utrzymanie:

- a) Rozumiejąc, że może być postrzegany jako jeden z wielu wędrownych nauczycieli, którym towarzyszyła zła reputacja, np. kapłani Kybeli (przypis RBS), zarabiał na własne utrzymanie, aby jego służba i przesłanie Ewangelii nie były kojarzone z innymi podróżującymi filozofami (por. 1 Tes 1, 5; 2, 3–6; 1 Kor 9, 12; Dz 20, 33–35). Paweł podkreślał różnice między sobą a swymi przeciwnikami, którzy niedawno przybyli do Koryntu, określając ich jako tych, „którzy kupczą (*kapeleuontes*) Słowem Bożym” (2 Kor 2, 17); „fałszują (*dolountes*) Słowo Boże” (2 Kor 4, 2); „objadają, wyzyskują, pochłaniają (*katesthiei*) wierzących w Koryncie” (2 Kor 11, 20). Ze swojej strony Paweł pozostawał wierny temu, co głosił, pracując raczej niż przyjmując zapłatę za swoją służbę i troszcząc się o wspólnoty, które założył.
- b) Paweł uważał próżnowanie, które było powszechne w społeczeństwie grecko-rzymskim, za coś, co nie przystoi chrześcijanom. Współcześni Pawła zazwyczaj uważali pracę za zajęcie stosowne dla niewolników. Na pracowników fizycznych czy rzemieślników patrzono z pogardą. Wizja chrześcijańska, oparta na przykładzie Jezusa Chrystusa, była jednak inna. Paweł dawał z rozmysłem przykład pilnej pracy, troszcząc się o swoje potrzeby i wzywając tych, którzy się dzięki niemu nawrócili, aby go naśladowali (1 Tes 5, 14; 2 Tes 3, 6–13). Praktyczna wartość życia w Chrystusie znajdowała swój konkretny wyraz w starannie i świadomie realizowanym stylu życia Apostoła, który utrzymywał się z pracy własnych rąk (Ef 4, 28; por. Dz 20, 35).
- c) Jako powołany na Apostoła pogan, Paweł nie miał wyboru, jak być posłusznym Bożemu powołaniu do głoszenia Ewangelii. Bóg powołał go, więc Paweł „głosił Ewangelię bez żadnej zapłaty” ze strony ludzi,

26 Tamże, s. 513.

do których został posłany (1 Kor 9, 16–18). Jego posłuszeństwo doznałoby uszczerbku, gdyby przyjmował zapłatę od innych. Jego zapłatą było nieprzyjmowanie żadnej zapłaty. Jego pracą była sprawa między nim a Bogiem: nie chciał otrzymywać za nią wynagrodzenia²⁷.

Reasumując, św. Paweł Apostoł wiele razy w swoich listach precyzuje znaczenie, jakie przypisuje pracy własnych rąk. Nie domaga się więc żadnych praw, ani prawa do pracy, ani zwolnienia z niej. W społeczeństwie starożytnym, gdzie czas wolny zyskiwał na znaczeniu, nie istniało prawo do pracy jako takie ani obowiązek pracy dla ludzi wolnych. Praca nie uchodziła za wartość samą w sobie, uważano ją za męczącą i godną pogardy. Praca nie ma więc dla Pawła jeszcze znaczenia społecznego czy kulturowego, ale zapewnia mu niezbędną w pełnieniu posługi apostołskiej niezależność.

Chrześcijańska pedagogika pracy – aspekty antropologiczno-pedagogiczne

Hugolin Langkammer, nestor polskiej bibliistyki, nazywa św. Pawła pierwszym antropologiem chrześcijaństwa²⁸. Otrzymał on również trafne określenie „pierwszy po Jedynym (Chrystusie)” ze względu na ilość i wagę pouczeń zawartych w Nowym Testamencie. Jest jedyną postacią wczesnego chrześcijaństwa, która przekazała nam bezpośrednio – w formie swoistej korespondencji – stosunkowo bogate dane biograficzno-teologiczne. Według kolejnego wybitnego polskiego bibliisty Augustyna Jankowskiego „Jedyny w tym określeniu – to oczywiście Jezus Chrystus nauczający przede wszystkim w Ewangeliach, po Nim zaś idzie w tym szeregu jako «pierwszy» Apostoł pogan, Szawel – Paweł w swoich Listach, których zostawił nam więcej niż inni apostołowie”²⁹.

Na bazie antropologii i teologii *Corpus Paulinum*, które wzajemnie się spleniają, Paweł w swych Listach przedstawia także początki chrześcijań-

²⁷ Tamże, s. 514.

²⁸ H. Langkammer, *Życie człowieka w świetle Biblii*, dz. cyt., s. 507.

²⁹ A. Jankowski, *Modlitwa apostołska według św. Pawła*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1 (2003), s. 27.

skiej etyki życia społeczno-gospodarczego, które można i należy odnieść do współczesności. Z tej oceny etycznej ludzkiej pracy można również wyprowadzić wskazania *stricte* pedagogiczne. Paweł przede wszystkim zaleca naśladowanie jego postawy, daje także wskazania ogólne (konieczność pracy, potępienie lenistwa), jak i szczegółowe (konieczność zapłaty za pracę, słuszna płaca, obowiązki pracodawcy i pracownika).

Paweł wysoko ceni pracę i przestrzega przed lenistwem i marnotrawstwem czasu (1 Tes 2, 9; 4, 11–12; 5, 12; 2 Tes 3, 8. 11. 12).

Tekst o pracy w swym najstarszym Liście Paweł umieścił w obszerniejszym traktacie o zasadach świętości życia chrześcijańskiego (1 Tes 4, 1–12). Jest to pareneza i traktat o życiu duchowym, która podobnie jak inne upomnienia i zachęty Pawła mają pomagać w kształtowaniu codziennego życia w konkretnym środowisku socjalnym. Pomoc charytatywna na rzecz potrzebujących, jaka miała miejsce we wspólnocie chrześcijańskiej, a prawdopodobnie także oczekiwanie na rychły powrót Pana, skłoniły niektórych, zwłaszcza w Tesalonice, do próżniaczego stylu życia, co miało implikacje w postaci społecznych perturbacji. Dość surowe stanowisko Apostoła w tej sprawie znajduje się w 1 Tes 4, 11–12: „Zachęcam was jedynie, bracia, abyście coraz bardziej się doskonalili i starali się zachować spokój, spełniać własne obowiązki i pracować (*ergadzesthai*) swoimi rękami, jak to wam przykazaliśmy, żebyście wobec tych, którzy pozostają na zewnątrz, postępowali szlachetnie, a nie będziecie potrzebować nikogo”³⁰. Stwierdzenie o spokojnym życiu obywatelskim i pilnowaniu obowiązków znajdujemy także w ogólnej etyce hellenistycznej. Paweł częściej przyjmuje pewne zasady z etyki ościennej, zwłaszcza stoickiej, jeśli nie sprzeciwiają się moralnym wymogom chrześcijańskim (por. 1 Tes 5, 21; Rz 12, 2; Flp 4, 8n). Związek pomiędzy pracą a promowaniem ładu społecznego, o którym należy pamiętać nawet w naszych czasach, zostaje następnie przywołany w drugim Liście do tej samej wspólnoty.

W świetle etyki Pawłowej praca jest obowiązkiem człowieka. Zasadniczym tekstem *Corpus Paulinum* na potwierdzenie tej tezy jest 2 Tes 3, 7–10. Współczesna krytyka biblijna skłania się ku temu, by Drugiego Listu do Tesaloniczan nie przypisywać Pawłowi. Owszem, powstał w oparciu o au-

30 Por. CJC 137.

tentyczny i najstarszy w Nowym Testamencie 1 Tes i powtarza wiele jego myśli, a nawet uzależnia się literacko od niego. W 2 Tes 3, 7–12 Paweł staje się wzorem i przykładem pracy: „Sami bowiem wiecie, jak należy nas naśladować, bo nie wzbudzaliśmy wśród was niepokoju ani u nikogo nie jedliśmy za darmo chleba, ale pracowaliśmy w trudzie i zmęczeniu, we dnie i w nocy, aby dla nikogo z was nie być ciężarem. Nie żebyśmy nie mieli do tego prawa, lecz po to, aby dać wam samych siebie za przykład do naśladowania. Albowiem gdy byliśmy u was, nakazywaliśmy wam tak: Kto nie chce pracować, niech też nie je! *hoti ei tis ou thelei ergadzesthai mede esthieto*. Słyszymy bowiem, że niektórzy wśród was postępują wbrew porządkowi: wcale nie pracują, lecz zajmują się rzeczami niepotrzebnymi. Tym przeto nakazujemy i napominamy ich w Panu Jezusie Chrystusie, aby pracując ze spokojem (*ergadzomenoi*), własny chleb jedli”.

Paweł nawet posiłek uzależniał od pracy: chcesz żyć, musisz pracować; nie chcesz pracować, nie możesz jeść, nie jedząc zaś, nie możesz w konsekwencji żyć. Maksyma „kto nie chce pracować, niech też nie je!” – co podkreśla Hugolin Langkammer³¹ – na pewno pochodzi od Pawła i jest jak najbardziej biblijna (por. Rdz 3, 19). Jedną z najsłynniejszych fraz *Corpus Paulinum* przypomina w pewnym sensie sentencje mądrościowe o pilnej i uczciwej pracy. Autor 2 Tes posuwa się nawet tak dalece w żądaniu uczciwej pracy, że członkom gminy każe unikać próżniaków, dopóki się nie nawrócą (2 Tes 3, 14). Stanowisko autora 2 Tes – kontynuuje Langkammer – rodzi dwa pytania. Pierwsze dotyczy nastawienia do pracy przez przynajmniej niektórych członków gminy. Czy nie zostało ono spowodowane oczekiwaniem bliskiej paruzji? Drugie pytanie spowodowane jest przypuszczeniem popawłowego pochodzenia listu. Wtedy zarządzenia dotyczące pracy w liście objęte byłyby pewnymi zarządzeniami kościelnymi, w których temat pracy znalazł swoje ważne miejsce³².

Św. Jan Chryzostom, komentując słowa „Kto nie chce pracować, niech też i nie je” – jedną z najsłynniejszych fraz *Corpus Paulinum* – zwraca uwagę, że odnoszą się one nie tylko do biednych, lecz także i do bogatych: „Zarzucamy im (biednym) próżnowanie, które u nich jest łatwe do wyba-

31 H. Langkammer, *Życie człowieka w świetle Biblii*, dz. cyt., s. 140.

32 Tamże, s. 140.

czenia, a często sami (bogaci) postępujemy tak samo, a nawet jeszcze gorzej. Mówicie, że macie ojcowiznę, ale czyż dlatego, że się nie jest bogatym, lecz biednym i synem biedaków, ma się zginąć? Zasługuje to raczej na litość i dobroczynność ze strony bogatych. Spędzacie często czas w teatrze i na zebraniach towarzyskich, z których nie ma żadnego pożytku i nie uważacie tego za próżnowanie. A tego nieszczęśliwego, który spędza dni na płaczu i prośzeniu o wsparcie, który znajduje się w skrajnej nędzy, sędzicie, ciągniecie po sądach, karzecie. Czy to jest ludzkie postępowanie? Gdy przeczytacie słowa św. Pawła, stosujcie więc to, co on mówi raczej do siebie niż do biednych”³³.

Paweł podkreśla, że za pracę należy się pracownikowi zapłata, jest to wymóg sprawiedliwości. „Otóż temu, który pracuje poczytuje się zapłatę nie tytułem łaski, lecz należności” (Rz 4, 4; por. Jk 5, 4–6). Podniósł tym samym godność stosunku prawnego pracodawcy i pracownika. Pracownik przestał być sługą, który z litości pana otrzymywał środki do życia. Był równouprawnioną stroną w umowie o pracę, na podstawie której może wymagać zapłaty. Płaca to uprawnienie wynikłe z pracy, wprost proporcjonalny ekwiwalent pracy. Każdy według swego trudu otrzyma należną mu zapłatę (1 Kor 3, 8). Na podstawie biblijnych relacji o pracy trzeba stwierdzić, iż chrześcijanin musi opowiedzieć się wyraźnie za pracą i równie stanowczo wyrazić swoje „nie” wobec lenistwa i bezczynności (por. Prz 6, 6–8; 1 Tes 4, 10n; 2 Tes 3, 10n). W kontekście społecznym, w którym zakłada się nieustanne podporządkowanie, Paweł zachęca panów, by zachowywali się z szacunkiem, a nawet życzliwością wobec niewolników.

Paweł sformułował w swojej doktrynie także pojęcie tzw. słusznej płacy, co dziś jest również bardzo aktualne w etyce życia społeczno-gospodarczego. Świadczenie to wyróżniały następujące cechy:

- a) proporcjonalność zapłaty do dokonanego wysiłku pracy: każdy według własnego trudu powinien otrzymać należną mu zapłatę (1 Kor 3, 8);
- b) źródłem płacy jest wartość jej produktu: ten, którego dzieło wzniezione na fundamencie przetrwa, otrzyma zapłatę (1 Kor 3, 14);

33 Cyt. za: C. Strzeszewski, *Praca ludzka. Zagadnienie społeczno-moralne*, Lublin 1978, s. 150.

- c) pierwszeństwo prawa pracownika do udziału w produkcji pracy: rolnik pracujący w trudzie pierwszy powinien korzystać z plonów, jeszcze przed pośrednikiem (2 Tm 2, 6).

W 1 i 2 Tes zwracano bardziej uwagę na konieczność pracy, aby móc uczciwie żyć i służyć Chrystusowi i Ewangelii. W Dziejach Apostolskich dochodzi do tego nowy motyw. Pracując uczciwie, mamy nie tylko myśleć o sobie, ale i o bliźnich, a przede wszystkim o biednych i potrzebujących. Praca ma więc wymiar społeczny. Takie znaczenie już miała w nauczaniu Jezusa. Paweł powołuje się bowiem na logion Jezusa: „Więcej szczęścia jest w dawaniu aniżeli w braniu”, nieznamy nam z Ewangelii (tzw. agrafon). Widocznie był jednak znany, skoro Łukasz podaje go w Dziejach Apostolskich.

Motyw konieczności pracy z jej wymiarem społecznym występuje w sposób złączony również w piśmie papawowym Ef 4, 28: „Kto dotąd kradł, niech już przestanie kraść, lecz raczej niech pracuje uczciwie własnymi rękami, by miał z czego używać potrzebującemu”. Interesujące, że autor w tej pareniezie o cnotach chrześcijańskich (Ef 4, 17–32) łączy życie „nowego człowieka”, a więc i jego pracę dla innych z Duchem Świętym. Praca dla innych należy więc do duchowości chrześcijańskiej jako jeden z jej elementów składowych³⁴.

Chrześcijańska pedagogika pracy – aspekty teologiczne

Antropologiczny charakter pracy w ujęciu św. Pawła Apostoła nie polega jedynie na tym, że jest ona dziełem ludzkich rąk. Oprócz informacji o pracy pod kątem antropologicznym (Dz 18, 3; 19, 25; por. Ap 18, 17) w *Corpus Paulinum* są również takie, w których kontekst teologiczny jest mniej lub bardziej wyraźny.

Mówiąc o znaczeniu pracy dla człowieka, określa się równocześnie jego uwarunkowania i sytuację egzystencjalną. Praca jest związana z trudem i zmęczeniem (1 Kor 4, 12; 2 Kor 11, 27; 1 Tes 2, 9; 2 Tes 3, 8), co nawiązuje do znanej z Księgi Rodzaju (por. Rdz 3, 17–19) interpretacji pracy jako

34 H. Langkammer, *Życie człowieka w świetle Biblii*, dz. cyt., s. 141.

kary za grzech. Praca jest jednak o wiele częściej zadaniem i współpracą zwłaszcza z Bogiem – w dziele głoszenia Ewangelii. W tym kontekście można mówić o szczególnej godności, ale też o nowych perspektywach pracującego (Dz 11, 26; 15, 38; Rz 15, 23; 1 Kor 15, 10; Flp 1, 22; Flp 3, 2; 1 Tes 5, 12. 13; 2 Tm 2, 15). Praca to forma wyznaczonej człowiekowi przez Boga samorealizacji, a poprzez otwarcie się w działaniu na drugiego człowieka – forma miłości bliźniego (Dz 20, 35; Ga 6, 9; Ef 4, 28; 1 Tes 4, 11; 2 Tes 3, 10. 11. 12). Jako jeden ze środków realizacji człowieczeństwa, praca jest również w przypadku chrześcijanina wysiłkiem na rzecz innej, nowej rzeczywistości (2 J 8; Ap 22, 12). Zasada „za pracę – zapłata” może być dla wierzącego pomocą w zrozumieniu reguł działania łaski Bożej (Rz 4, 4–5). Praca przypomina wreszcie o ograniczonych możliwościach człowieka. Ostatecznie to Bóg, nie ludzki trud, decyduje o jego losie (Mt 6, 28; Łk 5, 5; 12, 27; Mt 20, 12)³⁵.

Praca ludzka w nauce św. Pawła została ujęta jako bezpośredni środek zdobywania cnoty i unikania grzechu, a tylko pośrednio i wtórnie jako środek zaspokajania potrzeb ekonomicznych. W nauce o pracy najistotniejszą nowością Nowego Testamentu, a w nim *Corpus Paulinum*, jest stworzenie właściwej hierarchii jej celów. Chrystus wskazuje na wyższość moralną pracy duchowej (modlitwy – kontemplacji) Marii nad zabiegami gospodarczymi (logistycznymi) Marty (por. Łk 10, 41–42) oraz podkreśla różnicę pomiędzy chlebem eucharystycznym a doczesnym, ziemskim (por. J 4, 27). Praca dla chrześcijanina jest przede wszystkim środkiem do osiągnięcia życia wiecznego.

W duchu wskazań Jezusa Chrystusa św. Paweł, zachęcając swych uczniów do pracy, przedstawia im trzy jej cele: zaspokojenie swych potrzeb, gdyż jej brak może skłaniać do kradzieży; unikanie pokus grzechu oraz zdobycie środków do udzielenia jałmużny (por. Ef 4, 27–28)³⁶.

Według koncepcji św. Pawła Apostoła należy odrzucić błędne spojrzenia na teologię pracy:

- a) Wszelką deprecjację pracy (1 Tm 5, 18), z jaką spotykamy się zwłaszcza w antyku, kiedy pracę uważano za niegodną człowieka wolnego

35 B. Widła, *Słownik antropologii Nowego Testamentu*, Warszawa 2003, s. 204.

36 P. Mazur, *Podstawy pedagogiki pastoralnej*, dz. cyt., s. 278.

- lub mającego wysoką pozycję, a przynajmniej z pogardą traktowano pracę, której cel miał charakter rzeczowo-praktyczny;
- b) Wszelkie fałszywe rozróżnienia między pracą, która podoba się Bogu bardziej albo mniej (por. 1 Tm 5, 10n). Praca nie hańbi, lecz uszlachetnia;
 - c) Wszelkie nadawanie pracy zbyt wielkiej wartości, przez co staje się ona potęgą oderwaną od Boga, a zwróconą ku grzechowi i zajmuje miejsce Boga (Koh 2, 4–11. 20–23);
 - d) Fałszywą, introwertyczną etykę chrześcijańską, której nie chodzi o poprawę sytuacji społecznej ludzi, bo nastawiona jest zbyt jednostronnie na sprawy niebieskie, czyli tylko duchowe. Etyka chrześcijańska musi interesować się m.in. likwidacją bezrobocia, zmianą uciążliwych systemów pracy czy odpowiednim spędzaniem czasu wolnego³⁷.

Pracować należy nie tylko ze względu na potrzeby materialne, ale także dlatego, że praca jest źródłem darów ponadnaturalnych. Apostoł podkreśla wpływ elementu łaski Bożej na rzeczywistość ludzkiej pracy (1 Kor 15, 10). Pedagogika chrześcijańska św. Pawła Apostoła w aspekcie pedagogiki pracy idzie więc w kierunku teologii wychowania do pracy.

Zakończenie

Praca ludzka stanowi wartość dla tak ujmowanej historycznie, jak i współczesnej pedagogiki. Przez pracę człowiek tworzy nie tylko dobra gospodarcze, ale przede wszystkim buduje własną przestrzeń aksjologiczną. Praca nie jest wartością najwyższą, lecz we współczesnym świecie jest wartością uniwersalną i jedną z wiodących. Świadoma rezygnacja z niej uniemożliwia prawidłowy rozwój człowieka, czyniąc go moralnym kaleką i społecznym pasożytem. Bez pracy wyższe wartości moralne – sprawiedliwość, miłość, pokój – stają się fikcją i werbalizmem. Praca nie tworzy bezpośrednio takich wartości, lecz mimo to jest ich nieodzowną eksterioryzacją i potwier-

37 R. B. Sieroń, *Model wychowania chrześcijańskiego według świętego Pawła Apostoła*, dz. cyt., s. 233–234.

dzeniem. Poprzez pracę człowiek doskonali się jako osoba ludzka. Miarą wartości pracy jest rozwój osobowy, w który wpisana jest jej godność, rozumność, wolność, odpowiedzialność, miłość, zdolność do transcendencji. W procesie pracy aktualizują się wskazane cechy osoby – są przez pracę rozwijane, praca staje się płaszczyzną ich rozwoju. Stawanie się poprzez pracę coraz pełniej osobą jest miarą wartości pracy w aspekcie zewnętrznym i wewnętrznym.

Praca jest obowiązkiem każdego człowieka i stoi jakby w stwórczej służbie Boga. Jej funkcja jest więc służebna. Służy pracującemu, ale ma także służyć innym. Charakter służebny i teologiczny zarazem nie pozwala na to, aby praca miała cele egocentryczne, z których wyrastają chciwość, nieopanowana chęć zysku i krzywda społeczna. Służąc bliźnim, a szczególnie potrzebującym, chorym, ubogim, praca nabiera charakteru dzieła apostołskiego i staje się elementem niezbędnym w realizacji Królestwa Bożego na ziemi. Przez pracę służebną upodabniamy się do Chrystusa, który usuwał z drogi tej realizacji wszelkie zło, tak moralne jak i fizyczne. W ten sposób praca nabiera rysu soteriologicznego – może się nawet stać ofiarą w służbie drugiego człowieka. Przez ofiarną pracę człowiek jak najbardziej spełnia przykazanie miłości bliźniego.

Bibliografia

- Adamski F., hasło: *praca*, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 4, red. T. Pilch, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2005, s. 781.
- Barnett P. W., hasło: *namiotów (wyrób)*, w: *Słownik teologii św. Pawła*, Vocatio, Warszawa 2000, s. 513–514.
- Barr J., *The Semantics of Biblical Language*, Oxford 1961.
- Biblia – Nowy Testament grecki i polski*, tekst polski Biblia Tysiąclecia, wydanie V, Nestle-Aland-Pallottinum, Poznań 2017.
- Bogacz R., *Dzieło zbawienia w ludzkiej krwi Jezusa według Listu do Hebrajczyków*, List do Hebrajczyków 3, WN PAT, Kraków 2007.
- Borutka T., Mazur J., Zwoliński A., *Katolicka nauka społeczna*, Paulinianum, Częstochowa 1999.

- Bosak P. C., *Święty Paweł i jego świat. Leksykon*, Petrus, Kraków 2019.
- Bouthors J. F., *Paolo l'ebreo*, trad. dal francese R. Pusceddu, EDB, Bologna 2013.
- Briks P., *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, Vocatio, Warszawa 2000.
- Chmiel J., *Nowa semantyka biblijna*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 27 (1974), s. 319–329.
- Chrostowski W., *Między Synagogą a Kościołem. Dzieje św. Pawła*, Apostolicum–Wydawnictwo M, Kraków 2015.
- Filipiak M., *Praca w Biblii – podstawowy wymiar bytowania człowieka na ziemi*, w: *Jan Paweł II, Laborem exercens. Tekst i komentarz*, red. J. Gałkowski, Lublin 1986, s. 113–126.
- Filipiak M., *Biblijne podstawy teologii pracy*, „Życie i Myśl” nr 6 (1976), s. 30.
- Gać J., *Śladami Pawła z Tarsu*, Wydawnictwo Klio–Millenium, Łódź 2000.
- Gądecki S., *Święty Paweł: świadek słowa między Azją a Europą*, w: *Martyres Tū Lógū*, red. C. Korzec, WT USZ, Szczecin 2006, s. 27–43 (Studia i Rozprawy, 7).
- Giertych W., *Rozważania Pawłowe*, MIC, Warszawa 2008.
- Girlanda A., *Come leggere la Bibbia? Grammatica elementare per leggere correttamente la Sacra Scrittura*, Cinisello Balsamo 1995.
- Gnilka J., *Paweł z Tarsu. Apostoł i świadek*, tłum. W. Szymona, Wydawnictwo M, Kraków 2001.
- Guillet J., *Święty Paweł Apostoł Narodów*, tłum. P. Rak, Wydawnictwo Es Pe, Kraków 2003.
- Hawthorne G. F., Martin R. P., Reid D. (red.), *Słownik teologii św. Pawła*, „Prymasowska Seria Biblijna” 34, Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, Warszawa 2010.
- Jankowski A., *Modlitwa Apostolska według św. Pawła*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1 (2003), s. 27–32.
- Jelonek T., *Wprowadzenie do Listów świętego Pawła*, Wydawnictwo WAM, Kraków 1998.
- Jelonek T., *List do Hebrajczyków*, Kraków 2005.
- Koci Montanari S., *Sulle tracce di San Paolo a Roma*, Edizioni Medicea Firenze, Firenze 2014.
- Koczniewska-Zagórska L., Nowacki T. W., Wiatrowski Z. (red.), *Słownik pedagogiki pracy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986.
- Krucina J. (red.), *Laborem exercens. Powołany do pracy*, Wrocław 1983.

- Kudasiewicz J., *Modlitwa Biblią. Wprowadzenie w lectio divina*, Jedność, Kielce 2000.
- Kupisiewicz Cz., Kupisiewicz M., *Słownik pedagogiczny*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- Langkammer H., *Apostoł Paweł. Od nawrócenia aż po Rzym*, Jak rozumieć Pismo Święte 12, Wydawnictwo KUL, Lublin 2005.
- Langkammer H., *Życie człowieka w świetle Biblii. Antropologia biblijna Starego i Nowego Testamentu*, WSD, Rzeszów 2004.
- Martin-Petzer P.J. (ed.), *Text and Interpretation. New Approaches in Criticism of the New Testament*, Leiden 1991.
- Mazur P., *Podstawy pedagogiki pastoralnej*, Ignatianum – Wydawnictwo WAM, Kraków 2011.
- Mazur P., *Chrześcijański etos pracy ludzkiej*, w: *Praca człowieka jako kategoria współczesnej pedagogiki*, red. W. Furmanek, Rzeszów–Warszawa 2007, s. 72–80.
- Morgenthaler R., *Statistik des Neutestamentlichen Wortschatzes*, Zurich 1992.
- Murphy O'Connor J., *Paul. A Critical Life*, Oxford 1997.
- Murphy O'Connor J., *Paul. His Story*, Oxford University Press, Oxford 2004 (ed. it. *Paolo. Un uomo inquieto, un apostolo insuperabile*, Edizioni San Paolo, Ciniello Balsamo 2007).
- Nowacki T. W., *Praca ludzka. Analiza pojęcia*, ITE, Radom 2008.
- Paciorek A., *Paweł Apostoł – Pisma*, t. I–II, *Academica* 28, Wydawnictwo Biblos, Tarnów 1995–1997.
- Papieska Komisja Biblijna, *Czym jest człowiek? (Ps 8, 5). Zarys antropologii biblijnej*, Dzieło Biblijne, Lublin 2020.
- Rakocy W., *Paweł Apostoł. Chronologia życia i pism*, Edycja Świętego Pawła, Częstochowa 2003.
- Rakocy W., *Rozmowy z Pawłem z Tarsu. O Bogu i człowieku*, Edycja Świętego Pawła, Częstochowa 2010.
- Ravasi G., *Biblia we fragmentach. 200 bram do Starego i Nowego Testamentu*, tłum. K. Stopa, Jedność, Kielce 2017.
- Reymond P., *Dizionario di ebraico e aramaico biblici*, Roma 1995.
- Richardson A., *The Biblical Doctrine of Work*, London 1952.
- Romaniuk K., *Św. Paweł. Życie i dzieło*, Księgarnia św. Jacka, Katowice 1995.
- Rusconi C., *Vocabolario del greco del Nuovo Testamento*, Bologna 1997.
- Sacchi A., *Lettera ai Romani*, Città Nuova, Roma 2000.

- Sieroń R. B., *Św. Paweł Apostoł pierwszym dziennikarzem chrześcijańskim*, „Kronika Diecezji Sandomierskiej”, rok 98 (2005), nr 5–6, s. 516–526.
- Sieroń R. B., *Model wychowania chrześcijańskiego według świętego Pawła Apostoła*, WDS, Sandomierz 2007 (wydanie II, Stalowa Wola 2008).
- Sieroń R. B., *Zastosowanie orędzia św. Pawła Apostoła w pedagogii chrześcijańskiej (refleksja na progu Roku św. Pawła)*, „Studia Sandomierskie” 14 (2007), z. 2–4, s. 207–225.
- Sieroń R. B., *Święty Paweł Apostoł pierwszym terapeutą duchowym w trudnych sytuacjach wychowawczo-egzystencjalnych*, w: *Formatio catholica w duchu św. Pawła*, Stalowa Wola–Sandomierz 2008, s. 25–46.
- Sieroń R. B., *Wartość pracy w Biblii*, w: *Wychowanie ku wartościom*, Sandomierz 2006, s. 113–124.
- Simonsson T., *Logical and Semantic Structures in Christian Discourses*, Oslo 1974.
- Solak A., *Wychowanie chrześcijańskie i praca ludzka. Studium współzależności*, Wydawnictwo UKSW, Warszawa 2004.
- Strzeszewski C., *Praca ludzka. Zagadnienia społeczno-moralne*, Lublin 1978.
- Tomkins S., *Paweł Apostoł i jego świat*, tłum. P. Borkowski, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 2008.
- Tronina A., *Do Hebrajczyków. Słowo zachęty na dni ostatnie*, Edycja Świętego Pawła, Częstochowa 1998.
- Widła B., *Słownik antropologii Nowego Testamentu*, Vocatio, Warszawa 2003.
- Wierzchowski J., *Semantyka językoznawcza*, Warszawa 1980.
- Wyszyński S., *Duch pracy ludzkiej*, Pallottinum, Poznań 1957.
- Vermes G., *Kto był kim w czasach Jezusa?*, tłum. K. Bażyńska-Chojnacka, P. Chojnacki, Amber, Warszawa 2006.